

Літвінава В. А. (Мазыр)

ФУНКЦЫЯНАЛЬНА-СТЫЛІСТЫЧНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ АНТОНІМАЎ У МОВЕ АСОБНЫХ ФАЛЬКЛОРНЫХ ЖАНРАЎ

Нягледзячы на наяўнасць у айчынным мовазнаўстве асобных даследаванняў, прысвечаных пытанню антаніміі (працы А.М. Асіпчук, А.Я. Баханькова, А.А. Кірдуна, У.М. Лазоўскага, В.П. Лемцюговай, І.Я. Лепешава, В.І. Рагаўцова, С.І. Солахавай, А.В. Солахава, Т.Я. Старасценкі, Г.К. Усціновіч і інш.), функцыянальна-стылістычнае выкарыстанне антонімаў у мове асобных фальклорных жанраў яшчэ не было асобным аб'ектам вывучэння. У дадзеным артыкуле аналізуюцца стылістычныя і функцыянальныя асаблівасці антанімічных пар, засведчаныя ў мове асобных твораў беларускага фальклору.

Антанімічнасць у мове – актыўны стылістычны сродак. Лексічныя антонімы выкарыстоўваюцца не толькі для пазначэння аб'ектыўнай карціны свету, але і з пэўнымі стылістычнымі мэтамі, калі кантраст аказваецца наймысна рэзкім, парадаксальным, напрыклад: *Радзіма – матка, чужына – мачыха* [13, с. 83]; *Ой, плача, Марыська, плача, / Ад матулькі ехаць не хоча: / Да ў матулькі петухоў не чула, / А ў матулькі зарыцы не знала, / А ў матулькі вадзіца блізенька, / А ў матулькі вядзерцы лягенькі, / А ў матулькі парожкі нізенькі. / У свякрові петухоў пачула, / А ў свякрові зарыцу пазнала, / А ў свякрові вадзіца далёка, / А ў свякрові вядзеркі цяжкія, / А ў свякрові парожкі высокія* [2, с. 66].

Паводле Л.А. Новікава, супрацьлегласці ў тэксце могуць не толькі супрацьпастаўляцца, але і складвацца, спалучацца, а таксама супастаўляцца, раздзяляцца, чаргавацца, параўноўвацца, дапаўняць адна адну і г. д. [9, с. 229]. Як сведчыць багаты фактычны матэрыял (больш за 650 антанімічных параў), агульныя функцыі антонімаў рэалізуюцца ў канкрэтных кантэкстах антаніміі, асноўнымі з якіх з'яўляюцца наступныя:

1. Проціпастаўленне супрацьлегласцяў: *Парожняя бочка звініць, а поўная бочка маўчыць* [12, с. 106]; *Шуму нарабілі многа, а толку ад яго мала* [8, с. 74]; *Рыхтуй летам сані, а зімой калёсы* [13, с. 173].

2. Выражэнне ўзаемавыключэння, раздзялення: *Прыказаў цар служкам дагнаць бегляцоў і вярнуць назад жывымі альбо мёртвымі* [11, ч. 1, с. 329].

3. Значэнне чаргавання, паслядоўнасці: *Усё жыццё бы дзве хвілінкі: / То нараджэнне, / То памінкі* [2, с. 278].

4. Значэнне ахопу ўсяго класа прадметаў, усёй з’явы, дзеяння, якасці, адносін і г.д.: *І жыў – не любіла, і памёр – не тужыла* [13, с. 76]; *Ад зямлі адарваўся і да неба не дастаў* [13, с. 190]; *Кот паспаў з рання да вечара і выспаўся, а собака і воўк яшчэ спяць* [4, с. 107].

5. Значэнне злучэння супрацьлегласцяў: *Ангелы воду носяць, / Прачыстую і бога просяць. / За старога да за малога, / За Федзечку за маладога* [3, т. 2, с. 52]; *І шытае і поранае ведае* [13, с. 104]; *І агонь гарыць, і вада кіпіць, / Маладзенькае сэрдаўка баліць* [10, с. 361].

Такім чынам, не заўсёды антонімы выкарыстоўваюцца з мэтай супрацьпастаўлення. Часам палярныя паводле лексічнага значэння словы характарызуюць прадмет або з’яву з аднаго боку, з мэтай узмацніць думку, уразіць, дасягнуць найбольшага выніку: *Садзі сады і ў маладосці і ў старасці* [13, с. 151]; *Свае дзесяць разоў наб’юцца і памірацца* [13, с. 93]; *Гаспадар ні сцюжы, ні спёкі не баіцца* [13, с. 100]; *Кланяйся, Кацярынка, кланяйся, / Ні старога ні малога не мінай, / Слёзкамі зямліцу аблівай* [3, т. 2, с. 67]. У пазначаных прыкладах пры дапамозе антонімаў выражаецца значэнне далучальнасці, а не проціпастаўлення, што падкрэсліваецца нават сінтаксічна, пры дапамозе далучальных злучнікаў *і – і* ці размеркавальных *ні – ні*.

З прычыны таго, што кожны з асобных фальклорных жанраў (парэміі, песні, казкі) мае свае тэматычныя разнавіднасці і спецыфічныя, не падобныя адна на другую асаблівасці, функцыянальна–стылістычная роля антонімаў у кожным з іх таксама будзе адметнай. Напрыклад, прыказкам і прымаўкам больш характэрны сцісласць, лаканічнасць, трапнасць і выразнасць, песням – лірычнасць, разнастайнасць і багацце тэматыкі, казкам – апавядальнасць, багацце вобразаў і дынаміка сюжэта. Таму, улічваючы частотнасць функцыянавання антанімічных пар у фальклорных творах (значна большая распаўсюджанасць у мове парэміялагічных адзінак), наступны аналіз функцыянальна–стылістычных асаблівасцяў антонімаў правамерна праводзіць на матэрыяле прыказак і прымавак.

Стылістычныя функцыі антонімаў у прыказках і прымаўках шматлікія і разнастайныя. Услед за І.Я. Лепешавым мы падзяляем іх на, “прыродныя”, унутрана ўласцівыя самім антонімам, як лексічнай адзінцы мовы (функцыі узуальнага характару) і індывідуальна-аўтарскія, калі можна так сказаць у дачыненні да народнай творчасці, якія выконваюцца толькі ў межах канкрэтнай прыказкі (функцыі аказіянальнага характару) [7, с. 89].

Функцыі узуальнага характару – гэта агульныя, пастаянныя функцыі, якія рэалізуюцца ў любым кантэксце. Яны абумоўлены ўласцівасцямі саміх антонімаў – слоў з процілеглым значэннем. Сярод іх

вылучаюцца намінацыйная, ацэначная, эмацыянальная, экспрэсіўная, функцыя “лакалізацыі” маўлення і функцыя вобразнага выказвання.

Антонімы, як і любое ўтварэнне мовы, характарызуюцца намінацыйнай функцыяй, бо ўсе адзінкі маўлення перш за ўсё служаць сродкам абазначэння рэчаіснасці: *Гушчу паеў, а юшку – на гурт* [6, с. 306]; *Да дабросці і да злосці адзінакавы* [6, с. 83]; *Восень кажжа: ураджу, а вясна кажжа: пагляджу* [6, с. 99].

Функцыя “лакалізацыі” маўлення заключаецца ў тым, што антонімы, паводле слоў К. Крапівы, перадаюць “найбольшую канцэнтрацыю думкі пры найменшай затраце слоўнікавага матэрыялу” [5, с. 386]. Супрацьпастаўленне, выражанае словамі-антонімамі, не толькі надае выказванню лаканічнасць, ёмістасць, але і дапамагае больш выразна, дакладна перадаць пэўнае суджэнне, ацэнку. Напрыклад, каб апісаць безвыходнае або складанае становішча, у якое трапляе чалавек у выніку неабдуманых учынкаў або збегу акалічнасцей, не трэба многа гаварыць. Варта толькі прыгадаць прыказку *Трапіў у нерат – ні ўзад ні ўперад* [8, с. 207], дзе антанімічныя прыслоўі месца перадаюць безвыходнасць сітуацыі, надаюць выказванню універсальнасць.

Антонімы здольны ствараць канкрэтныя, наглядна-пачуццёвыя ўяўленні аб тых ці іншых з’явах рэчаіснасці, выступаць вобразнай назвай асобы, прадмета, дзеяння, стану, спосабу дзеяння, часу і г.д. У гэтым і выяўляецца функцыя вобразнага выказвання антонімаў, што надае прыказцы метафарычнасць, паўпрапрыстасць сэнсу: *Сёрбай юшку, на дне гушча* [8, с. 25]. Безумоўна, сэнс гэтага выказвання не вызначаецца заклікам ці прапановай даесці страву. У прыказцы сцвярджаецца думка аб тым, што перш чым дасягнуць лепшага, важнага, карыснага, трэба перажыць менш прыемнае.

Ацэначная функцыя антонімаў заключаецца ў іх мажлівасці даваць станоўчую або адмоўную ацэнку тым ці іншым з’явам рэчаіснасці: *Аднаму густа, а другому пуста* [13, с. 58]; *Хоць рукі чорныя, але работа белая* [13, с. 119]; *Вялікая галава, ды пустая* [13, с. 177]; *Лепш кепска ехаць, як добра ісці* [13, с. 164]. Так, напрыклад, прыказка *Аднаму густа, а другому пуста* выказвае асуджэнне несправядлівасці, калі пры размеркаванні чаго-небудзь не ўлічваюцца заслугі кожнага. Даволі часта сустракаюцца прыказкі, пабудаваныя на супрацьпастаўленчай ацэначнай характарыстыцы, калі адна з рыс характару ці з’яў рэчаіснасці ўхваляецца, а другая – асуджаецца: *Ранні зайчык цярэбіць зубкі, а позні вочкі прадзірае* [6, с. 64]; *Ранняя птушачка крылкі цярэбіць, а позняя вочкі працірае* [13, с. 114]. Відавочна, што тут асуджаецца гультайства і марудлівасць, а ўшаноўваецца працавітасць.

Даючы пэўным праявам жыцця і чалавечай натуры станоўчую ці адмоўную ацэнку, прыказкі і прымаўкі выражаюць і адначасова выклікаюць розныя пачуцці, таму істотнымі элементамі сэнсавай структуры значнай часткі прыказак і прымавак, пабудаваных на супрацьпастаўленні, з'яўляецца эмацыянальнасць і, адпаведна, экспрэсіўнасць. Так, пачуўшы прыказку *З вялікай хмары малы дождж бывае* [13, с. 178], мы таксама адчуваем шкадаванне ад неадпаведнасці паміж абяцаным, абвешчаным і дасягнутым. А колькі экспрэсіі ў словах *Дома і саломы ядома, а на чужыне і гарачы тук стыне* [13, с. 81]. На пэўны філасафічны, разважлівы лад наводзіць прыказка *“Учора” не здагоніш, ад “заўтра” не ўцячэш* [1, с. 97]. Таму ўсе прыказкі з ацэначным значэннем адначасова з'яўляюцца і яркім сродкам моўнай выразнасці (экспрэсіўнасці).

Такім чынам, адначасовае выкананне шматлікіх функцый антонімамі вызначае сутнасць і стылістычную значнасць прыказак і прымавак, пабудаваных на проціпастаўленні. Такая з'ява мае назву поліфункцыянальнасці.

Функцыі аказіянальнага характару, у адрозненні ад разгледжаных, гэта прыватныя стылістычныя функцыі антонімаў, здольныя рэалізавацца толькі ў спецыяльна арганізаваным кантэксце [7, с. 91], у дадзеным выпадку, у парэміялагічных адзінках. Яны рэалізуюць у маўленні стылістычны патэнцыял антонімаў. Да функцый аказіянальнага характару адносяцца: функцыя стварэння гумару і сатыры; функцыя стварэння іроніі, самаіроніі і сарказму; функцыя стварэння кантрасту і парадаксальнасці і функцыя стварэння антытэзы і аксюмарана.

Функцыя стварэння гумару і сатыры ў значнай ступені абумоўлена ўнутранай прыродай сутнасці лексічнай антаніміі. Пры дапамозе разнастайных проціпастаўленняў прыказкі і прымаўкі даволі часта ўжываюцца для выражэння сатырычна-насмешлівых адносін аўтара да персанажа або адносін аднаго персанажа да другога, напрыклад: *Хлеба – каб трошку, а да хлеба – каб множку* [13, с. 221]. Смех можа быць вясёлым, добразычлівым і гнеўным, з'едлівым, таму да гэтай функцыі далучаецца функцыя стварэння іроніі і самаіроніі. Так, у прыказцы *Бачыш, дружа, як гарую: з аднае вясёлае карчмы ў другую* [8, с. 78] прасочваецца выразнае адценне самаіроніі: жывецца так, што няма падставы наракаць на сваё становішча.

Значна пашырана ў прыказках і прымаўках функцыя стварэння кантрасту і парадаксальнасці антонімаў: *Дзе шчырая праца – там густа, а дзе лягота – там пуста* [6, с. 102]; *Знайшоў – узрадаваўся, згубіў – не плакаў* [13, с. 25].

Дадаткова функцыя кантрастнасці можа быць выкарыстана з рознымі стылістычнымі мэтамі:

– для абазначэння пэўнай мяжы выяўлення якасці, уласцівасці, адносін, дзеяння: *Дурань недабачыць, а разумны не скажа* [13, с. 217]; *Бяда і радасць ходзяць побач* [13, с. 194];

– для актуалізацыі выказвання або ўзмацнення вобраза, уражання, павучання: *Не адкладвай на заўтра, што паспееш зрабіць сёння* [13, с. 168]; *Язык у разумнага ў галаве, а ў дурнога – на зубах* [1, с. 185];

– для прызнання прамежкавай якасці, уласцівасці: *Ні рыба ні мяса; Ні да бога ні да чорта; Ні ўзад ні ўперад* [8, с. 48];

– для вылучэння адной прыкметы, з’явы, за кошт проціпастаўлення другой: *Косці старыя, а душа маладая* [13, с. 150]; *Малы жук, ды вялікі гук* [13, с. 179].

Акрамя таго, выкарыстанне ў прыказках і прымаўках антонімаў дапамагае адлюстраваць парадаксальныя (часцей толькі на першы погляд) і ў той жа самы час звычайныя з’явы прыроды, жыцця, чалавечых узаемаадносін: *З маленькага зернятка вырастае вялікае дрэва* [13, с. 183]; *Ляцеў, як анёл, а ўпаў – як чорт* [8, с. 38].

Значная колькасць антонімаў, змяшчаючыся ў адным кантэксце, утварае стылістычную фігуру, якая ў мовазнаўчых крыніцах называецца антытэзай (грэч. antithesis – супрацьпалажэнне). Гэты прыём дазваляе прыказцы падкрэсліць несумяшчальнасць з’яў, наяўнасць супрацьлеглых прымет, раскрыць дыялектычную супрацьлегласць наваколля, а таксама служыць сродкам кантрастнай характарыстыкі: *Часам шэпчуць – далёка чуваць, а крычаць – не чуюць* [12, с. 31]; *Мякка сцеле, ды цвёрда спаць* [12, с. 17].

Звычайна пры аналізе стылістычных функцый антонімаў побач з антытэзай называюць і аксюмаран (грэч. охутогон – дасціпна-недарэчнае) – такая стылістычная фігура, пры якой у адным спалучэнні аказваюцца два супрацьлеглыя, несумяшчальныя паняцці. Аднак, у парэміялагічных адзінках былі выяўлены толькі адзінкавыя выпадкі, напрыклад: *Лепей благі мір, чым добрая сварка* [13, с. 215].

Такім чынам, можна сведчыць, што функцыянальнае выкарыстанне і стылістычныя магчымасці антонімаў у мове фальклорных творах вельмі разнастайныя, што стварае неабмежаваныя выразныя магчымасці. Правільнае ўжыванне антонімаў дапамагае з аднаго боку раскрыць супярэчлівую сутнасць прадметаў і з’яў рэчаіснасці, а з другога – дае магчымасць рэалізаваць асноўныя семантычныя функцыі антонімаў.

Прыказка – найкарацейшы з фальклорных жанраў, таму сродкі мастацкага выяўлення ў ёй павінны быць надзвычай сціслымі,

эканомнымі. Антонімы дазваляюць прыказкам і прымаўкам літаральна некалькімі словамі паказаць цэлую з’яву. Шырокі семантычны спектр і актыўнае выкарыстанне для стварэння многіх стылістычных фігур раскрывае асноўны змест антаніміі як лексічнай катэгорыі.

Літаратура

- 1 . Аксамітаў, А.С. Прыказкі і прымаўкі: тлумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак з архіваў, кафедральных збораў, рэдкіх выданняў XIII і XX стст. / А.С. Аксамітаў. – 2-е выд., дапрац. – Мінск: Беларус. навука, 2002. – 327 с.
- 2 . Восеньскія і талочныя песні / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад.: А.С. Ліс, С.Т. Асташэвіч; склад. муз. часткі В.І. Ялатаў; рэд. А.С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 679 с. – (Беларуская народная творчасць).
3. Вяселле. Песні ў 6 кн. / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад.: Л.А. Малаш; муз. дадатак З.Я. Мажэйка; рэд. М.Я. Грынблат, А.С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980 – 1987. – Кн. 1-3. – (Беларуская народная творчасць).
4. Казкі пра жывёл і чарадзейныя казкі / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; рэд. В.К. Бандарчык. – Мінск: Навука і тэхніка, 1971. – 496 с. – (Беларуская народная творчасць).
5. Крапіва, К. Беларускія прыказкі / К. Крапіва // Зб. тв.: у 6 т. – Мінск: Маст. літ., 1997. – Т. 2. – С. 382–387.
6. Лазоўскі, У.М. Слоўнік антонімаў беларускай мовы: канкрэтныя выпадкі ўжывання / У.М. Лазоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – 293 с.
7. Лепешаў, І.Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1984. – 264 с.
8. Лепешаў, І.Я. У слоўнікавую скарбонку: навучальны дапаможнік / І.Я. Лепешаў. – Гродна: ГрДУ, 1999. – 89 с.
9. Новиков, Л.А. Семантика русского языка / Л. А. Новиков. – Москва: Изд-во Московского ун-та, 1982. – 437 с.
10. Песні пра каханне / АН БССР, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад. І.К. Цішчанка; склад. муз. часткі С.Г. Нісневіч; рэд. А.С. Фядосік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978. – 616 с. – (Беларуская народная творчасць).
11. Чарадзейныя казкі: у 2 ч. / НАН Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору; склад.: К.Б. Кабашнікаў, Г.А. Барташэвіч, рэд. Выд. В.К. Бандарчык. – Мінск: Беларус. навука, 2003. – 2 ч. (Беларуская народная творчасць).
12. Шкраба, І. Крынічнае слова: Беларус. прыказкі і прымаўкі / І. Шкраба, Р. Шкраба. – Мінск: Маст. літ., 1987. – 149 с.
13. Янкоўскі, Ф.М. Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Ф.М. Янкоўскі. – 3-е выд. – Мінск: Беларус. навука, 2004. – 494 с.